

Відгук
офіційного опонента на дисертацію Вараниці Анни Орестівни
“Учителі народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку
XX століття”, поданої на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Кандидатська дисертація Анни Орестівни Вараниці висвітлює діяльність вчителів народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX ст. у шкільному, громадському, національному, повсякденному і приватному житті. Обрана проблематика знаходиться на міждисциплінарному стику історії освіти, політики, педагогіки, соціальної та історії повсякдення, інтелектуальної і гендерної історії. Хронологічно робота охоплює період від запровадження в Австро-Угорщині нового освітнього законодавства в 1869 р., що започаткувало формування соціально-професійної групи народних учителів у Галичині, до початку Першої світової війни. Наукова і суспільна актуальність досліджуваної теми пов'язана з тим, що в роботі вперше створено колективну біографію народних учителів без їх розділення за національними й територіальними критеріями, проведено ґрунтовний просопографічний аналіз соціально-професійної групи вчителів, з'ясовано зворотній зв'язок між учительством і національними елітами, роль учительства в національних рухах, ряд аспектів отримали подальший розвиток або було вдосконалено. Впадає у вічі широко сформульований предмет дослідження (мабуть, це вартувало зробити більш лаконічно), що включає матеріали просопографічного аналізу, освітню політику влади і правову базу шкільництва, соціальне походження, фахову підготовку, професійну самоорганізацію вчительства, навчальний процес, педагогічну думку, умови праці, щоденного життя, джерела доходів та ін.

Структура роботи досить логічна, побудована за проблемно-хронологічним принципом, складається зі вступу, десяти розділів, поділених на 31 підрозділ, висновків, списку використаних джерел та літератури (1038 позицій) і додатків. Основою для написання дисертації послужило ґрунтовне

опрацювання архівних першоджерел, зокрема Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ, м. Львів, три фонди, 98 справ), Державного архіву Львівської області (два фонди, сім справ), Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (чотири фонди, 20 справ), а також ряду зарубіжних, польських архівів – Головного архіву давніх актів у Варшаві (*Archiwum Główne Aktów Dawnych w Warszawie*), Головного архіву нових актів у Варшаві (*Archiwum Główne Aktów Nowych w Warszawie*), Національного архіву в Кракові (*Archiwum Narodowe w Krakowie*), Державного архіву в Перемишлі (*Archiwum Państwowe w Przemyślu*), Державного архіву в Ряшеві (Жешуві, *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*), Відділу рукописів Ягеллонської бібліотеки в Кракові (*Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Zbiorów Specjalnych, Sekcja Rękopisów*), Відділу рукописів Національної бібліотеки ім. Оссолінських у Вроцлаві (*Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów*), Національної бібліотеки у Варшаві (*Biblioteka Narodowa w Warszawie*).

Отже, А.О. Вараниця використала понад 200 архівних справ з трьох українських архівних установ у Львові та восьми польських – у Варшаві, Кракові, Жешуві, Перемишлі, Вроцлаві, а також два інтерв'ю з власного архіву. Уже сам цей факт свідчить про ґрунтовність дослідження, бо неопубліковані архівні матеріали, вперше введені в науковий обіг, є особливо цінними для дисертаційних робіт. Дослідниця помилково вказала в деяких посиланнях і списку використаних джерел, крім сучасної назви (з 2012 р.) – Національний архів у Кракові, ще й стару – Державний архів у Кракові (*Archiwum Państwowe w Krakowie*), насправді це один архів. Більшу частину архівних матеріалів, що лягли в основу дисертації, почерпнуто з 178-го фонду ЦДІАЛ України, м. Львів (Крайова шкільна рада) – 85 справ. Крім того, дисертантка широко використала в своїй дисертації опубліковані джерела – документи і матеріали, мемуарну літературу, окремі видання, зокрема шкільні підручники, періодичну пресу (понад 300 позицій) громадсько-політичного і педагогічного характеру.

Характерно, що А.О.Вараниця вказувала в списку використаних джерел повні вихідні дані періодичного видання, включно з прізвищем автора, назвою статті і т. д., а не тільки його рік і число. Загалом джерельна база є достатньою для фахового розкриття теми. Понад дві третини позицій у бібліографічному описі джерел і літератури в кінці роботи (майже 800) – це неопубліковані й опубліковані першоджерела.

А.О.Вараниця опрацювала широке коло праць українських і зарубіжних, передусім польських авторів на тему початкової освіти і народних учителів, причому найбільшу увагу в історіографічному огляді (підрозділ 1,1) звернула на здобутки сучасної історіографії, яку відповідно до обраного авторами дослідницького дискурсу було поділено на кілька напрямів: національно-політична перспектива, соціальна та інтелектуальна історія, гендерні студії, історія педагогіки, історична біографістика. Щоправда, серед досить великої кількості авторів, згаданих у дослідженні, не використано праці івано-франківської дослідниці Лілії Іванівни Шологон, яка захистила кандидатську дисертацію “Українські педагогічні товариства Галичини і Буковини 80-х рр. XIX – початку XX ст.” (2003 р.). Незважаючи на інтерес до досліджуваної проблеми, починаючи з праць сучасників подій наприкінці XIX ст., що були виконані на стику науки й публіцистики і мали виразне політичне спрямування, вчителі народних шкіл Галичини австрійського періоду в різних аспектах практичного життя ще не стали предметом окремого узагальнюючого вивчення.

На основі використання обширної джерельної бази, з урахуванням основних здобутків у науковій розробці теми А.О.Вараниця змогла об’єктивно підійти до вирішення мети і завдань, сформульованих у вступі. Крім того, у вступній частині фахово визначено основні структурні елементи роботи: актуальність теми, її об’єкт і предмет, територіальні та хронологічні межі тощо. В окремих підрозділах першого розділу “Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні аспекти дослідження” дисертантка з’ясувала місце народних учителів у структурі інтелігенції Галичини другої половини XIX –

початку XX ст. і можливості просопографічного методу в пропонованому дослідженні. Народні вчителі – це була єдина частина педагогів, від яких не вимагали вищої освіти, але навчання в учительській семінарії не було престижним, бо ця професія не приносила значних прибутків. Можна погодитися з висновком дослідниці, що “народні вчителі становили проміжну і водночас сполучну ланку в соціальній стратифікації на межі інтелігенції і простолюду, хоча як освічена верства тяжіли до перших” (с. 30).

Щодо конструювання збірного образу представників фаху, “колективної біографії”, то на основі зрізу 1560 учнів і учениць учительських семінарій Львова, Кракова, Жешува і Перемишля за період 1871–1910 рр. (с. 31, 32) вдалося встановити ряд типових ознак. Особливістю тексту дисертації є “наскрізне поєднання загальних, типових для всіх вчителів, та індивідуальних сюжетів” (с. 2). Водночас було б цікаво дізнатися в додатках, що це були за особи, на основі яких сконструйовано збірний образ галицького вчительства, зокрема де вони навчалися, проживали – у східній чи західній частині провінції, в місті або на селі, до якої національності належали і т. п. Мабуть, краще було в колективній біографії народних учителів звернути більшу увагу на дві крайні точки – нижню й верхню хронологічні межі дослідження і порівняти зібраний матеріал, бо за 40 років у кінці XIX – на початку XX ст. відбулися значні зміни в освітньому, економічному і політичному житті краю, що не могли суттєво не вплинути на вчительство як соціально-професійну групу.

За підрахунками А.О.Вараниці, середній вік вступу до вчительської семінарії становив 16 р., початок професійної діяльності – 20 р., середня тривалість служби – 34,5 р. тощо. Однак лише на підставі просопографічного аналізу неможливо відповісти на важливі питання щодо формування вимог до народних учителів у громадській думці, суспільної позиції і мотивів їх поведінки і т. п. Для цілісного розкриття обраної теми дисертантка залучила методи вивчення політичної, інтелектуальної, економічної історії, історії педагогіки та мікроісторії. У наступних дев'яти розділах фахово, з

використанням цінного джерельного матеріалу показано народну школу в системі освітньої політики Габсбургів, особливості формування вчительських кадрів, їх професійну діяльність, включаючи навчальний процес, шкільні бібліотеки, підручники, професійні середовища, з'ясовано контроль виконавчої влади над роботою народних учителів, тогочасну педагогічну думку, зокрема її загальні принципи, національну педагогіку, що орієнтувалася на виховання національно свідомого покоління, гендерне виховання в шкільництві. Окремо висвітлюється гендерний аспект під кутом зору жіночих мотивів вибору вчительського фаху, приватних доль учителів і вчительок та організації їхнього сімейного життя, побутові та матеріальні умови життя і праці вчителів.

Останні два розділи (9-й і 10-й) дисертації присвячені національним контекстам роботи народних учителів, що охоплюють польсько-українські дискусії навколо школи, участь учительства в національних рухах, особливості його роботи в національно змішаних класах, єврейське шкільництво, а також дають уявлення про образи народного вчителя в публіцистиці та художній літературі. Аргументовано стверджується, що “національні протиріччя в Галичині стали чинником переходу проблеми шкільництва з культурно-освітньої в політичну площину” (с. 166). У розділах своєї дисертації А.О.Вараниця дає багато цінного фактичного матеріалу, цитат, посилань на використані джерела і літературу, наукове дослідження через доступний стиль викладу матеріалу і цікаві сюжети про життя вчителів народних шкіл Галичини читається з інтересом.

Зроблені автором висновки в кінці розділів і всієї роботи (с. 193–200) є досить ґрунтовними, логічно випливають з основної частини дисертації. Основні положення і результати дисертації пройшли належну апробацію в 19 доповідях на науково-практичних конференціях і семінарах в Україні та Польщі, в 16 публікаціях, з яких п'ять вийшло у фахових наукових виданнях України і три – за кордоном. Результати роботи мають практичне й теоретичне значення, можуть бути використаними в науковій і навчально-виховній

діяльності. У кінці дисертації вміщено 48 додатків у формі графіків, діаграм, таблиць, фото та ін., що дають уявлення про динаміку збільшення кількості народних вчителів у Галичині, поширення жіночої освіти, соціальне походження учнів учительських семінарій, загальний рівень освітньої підготовки вступників, поділ народних шкіл за мовою викладання в шкільних округах Галичини та ін., водночас вміщено чимало фотододатків (листи, обкладинки підручників і нормативних документів у галузі освіти тощо). Однак додатки в дисертаціях, згідно існуючих вимог, слід позначати послідовно прописними літерами (А, Б, В і т. д.), а не цифрами, як це зробила дисертантка, причому кожен додаток – на новій сторінці, а також варто було вказати джерело, звідки взято інформацію для тої чи іншої таблиці, діаграми і т. п.

Водночас хотілося б висловити ще ряд зауважень і побажань до опонованої дисертаційної роботи. *По-перше*, проводячи просопографічний аналіз соціально-професійної групи народних учителів, дисертантка охопила територіальні рамки усієї австрійської провінції Галичина – Королівства Галіції і Лодомерії, що в досліджуваний період, по суті, перетворилася на польську автономну територію. Однак на практиці “Галичина була етнічно різномірною” (с. 162), існували суттєві розбіжності між Східною Галичиною, де переважали русини-українці, та Західною, з домінуванням польського населення. Без сумніву, створена А.О.Вараницею колективна біографія народних учителів Галичини була б більш точною, якби було враховано ці розбіжності на місцевому рівні. Це не означає, що треба було проводити два просопографічні аналізи, окремо для Східної і Західної Галичини, але вартувало більше враховувати етнічні особливості регіону, особливо в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Українсько-польські стосунки в краї в той час різко загострилися, що мало вплив на усі аспекти життя, в т. ч. культурно-освітнє, діяльність навчальних закладів, включаючи підготовку народних вчителів. Однак автор узагалі не поставила перед собою це завдання – врахування національних і

територіальних критеріїв поділу вчительства при написанні його колективної біографії.

По-друге, А.О.Вараниця, на наш погляд, не приділила належної уваги впливу політичних процесів у Галичині на освітньо-виховну діяльність вчительства на зламі XIX–XX ст. “Освіта – це політика”, – наголошувала австрійська імператриця Марія Терезія (с. 37). Досліджуваний період – це був час політизації національних рухів, створення модерних політичних партій, що проявляли інтерес до розвитку освіти як засобу поширення національної свідомості. Про це стверджує сама дисертантка (с. 28): “Центральна проблема, що стояла перед інтелігенцією Галичини другої половини XIX – початку XX ст., полягала в поширенні національної свідомості між широкими верствами, що дозволило б зробити національний рух масовим явищем. У цьому контексті зросла увага до народного вчителя ...”. Зрозуміло, що таку увагу приділяли до освіти тогочасні політики, партійні діячі, як українські, так і польські та єврейські, але це не знайшло відображення в дисертації. Лише побіжно в підрозділі 5.3 (“Службова дисципліна. Рішення шкільної адміністрації”) згадується про деяких вчителів, що постраждали через свою політичну активність: П.Андрушевича було переведено в іншу, менш престижну школу через належність до Української радикальної партії і поширення партійних ідей “серед руського населення, яке приходило на вечірні курси”, а О.Божича і Й.Поговецьку – за “причетність до москвофільського руху”. Траплялися випадки політичної активності й серед польських учителів (с. 105).

Вважаємо, що такі приклади в умовах формування партійно-політичної системи в Галичині не були поодинокими і потребували більш детального аналізу. Водночас можна погодитися з автором, що “більшість народних учителів не були активно залученими в національно-політичні процеси” (с. 172), “у громаді вчитель мав бути толерантним і аполітичним” (с. 106). Розкриваючи в підрозділі 5.1 діяльність Крайової шкільної ради, що перебувала в руках польських політиків, дисертантка обійшла увагою боротьбу

українських діячів за поширення свого впливу, безуспішні домагання поділу ради на національні секції. Крайова шкільна рада виконувала ряд важливих функцій: відкриття шкіл і забезпечення їх кваліфікованими педагогічними кадрами, нагляд за навчальним процесом, підбір підручників і т. д., що створювало конфліктні ситуації в умовах українсько-польської конфронтації і потребувало глибшого висвітлення в дисертації.

По-третьє, в окремому підрозділі першого розділу дисертації вартувало розкрити теоретико-методологічні аспекти дослідження, де дати визначення термінології, що вживається автором, зокрема терміну “інтелігенція”, що “є дискусійним” (с. 14), “український національний проект в Галичині” (с. 170) та ін. Дисертантка стверджує, що “міська інтелігенція намагалася включити соціальні низи до проекту “народ”...” (с. 199). Виходить, що народу в той час не існувало? Краще було сказати не “народ”, а “нація”, що українська інтелігенція здійснювала національне самоусвідомлення мас. На наш погляд, у першому розділі слід було в загальних рисах обґрунтувати, з яких методологічних позицій написана ця дисертаційна робота.

По-четверте, окремі сюжети в дисертації потребують уточнення, більш детального висвітлення. Так, бажано було приділити більшу увагу діяльності Галицького крайового сейму, в компетенції якого перебували питання початкової освіти. Дисертантка лише побіжно згадала про дискусії в стінах сейму навколо мови викладання в школах, вчительської зарплати, матеріальної допомоги пенсіонерам і вдовам учителів та ін. (с. 90, 156). Хотілося б дещо більше дізнатися про роль чернечих спільнот в організації приватних початкових шкіл у Галичині, зокрема цим займалися сестри-василіянки, бенедиктинки та ін., але А.О.Вараниця обмежилася про цю діяльність невеликою інформацією (с. 59). Водночас надто багато місця в дисертації приділено освітній політиці Габсбургів у першій половині XIX ст., що безпосередньо виходить за хронологічні межі дослідження (підрозділи 1 і 2 другого розділу).

По-н'яте, в роботі часом трапляються одруки (с. 28, 35, 45, 100, 174, 198 та деякі ін.), неточності. Назва сучасного м. Івано-Франківськ передається в австрійський період по-різному: то “Станіслав” (с. 65), то “Станіславів” (с. 67), тоді як більшість місцевих краєзнавців схиляються до назви українською мовою “Станиславів” (див., наприклад, ювілейне видання: *Станиславів – Станіслав – Івано-Франківськ (до 350-річчя Івано-Франківська): монографія. – Львів – Київ, 2012. – 584 с.*). На початку дисертації бажано було подати термінологічний словник, щоб пояснити зміст рідко вживаних термінів, наприклад “цадик”, “темпель”, “хедер” (с. 174), “меламед”, “кагал” (с. 176), “препаранда” (с. 195) та ін. Вартувало зробити більш ґрунтовні висновки в кінці кожного розділу.

Однак, незважаючи на окремі зауваження й побажання, які не мають принципового характеру, вважаємо, що кандидатська дисертація А.О.Вараниці “Учителі народних шкіл Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ століття” є завершеним, самостійним, комплексним дослідженням. У цілому вона відповідає встановленим в Україні вимогам до такого роду робіт, що дає усі підстави спеціалізованій вченій раді в Інституті українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України та Інституті народознавства НАН України присудити дисертанту науковий ступінь кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України

Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

І.Я.Райківський

